

О‘QUVCHILARNI AXLOQIY-ESTETIK TARBIYALASHDA NOTIQLIK MADANIYATI MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Fazliddin Abdunabiyevich Abdurazaqov

Navoiy innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi

@-mail: fazliddinabdurazakov83@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘quvchilarni axloqiy-estetik tarbiyalash jarayonida notiqlik madaniyati mexanizmlarini takomillashtirishning nazariy-metodologik va amaliy-pedagogik asoslari tadqiq etiladi. Notiqlik madaniyati faqat nutq texnikasi yoki omma oldida so‘zlash malakasi sifatida emas, balki o‘quvchi shaxsida axloqiy pozitsiya, estetik did, kommunikativ mas’uliyat, ijtimoiy faollik va tanqidiy fikrlashni shakllantiruvchi kompleks pedagogik texnologiya sifatida talqin qilinadi. Maqolada nutq etikasi, dalillash madaniyati, obrazli ifoda, auditoriya bilan muloqot, bahs-munozarada etik chegarani saqlash va refleksiya mexanizmlari axloqiy-estetik tarbiyaning ichki tarkibiy qismi sifatida asoslanadi. Shuningdek, dars va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarga debat, keys-tahlil, ijtimoiy nutq, intervyu, esse, rolli chiqish va raqamli nutq etikasi elementlarini integratsiya qilish imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: axloqiy-estetik tarbiya, notiqlik madaniyati, nutq etikasi, kommunikativ kompetensiya, estetik ifoda, bahs-munozara madaniyati, pedagogik mexanizm, refleksiya, raqamli nutq odobi.

Kirish. Axborotlashgan va raqamlashgan jamiyatda ta’lim muassasasi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri o‘quvchini faqat bilimli emas, balki qadriyatli fikrlaydigan, muloqotda mas’uliyatni his qiladigan, o‘z pozitsiyasini madaniyatli ifoda eta oladigan shaxs sifatida tarbiyalashdir. Bugungi o‘quvchi ma’lumotni faqat darslikdan emas, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari, video va audio kontent, tengdoshlar muhiti orqali ham qabul qiladi. Bu holat nutq ta’sirining tarbiyaviy kuchini bir necha barobar oshiradi. So‘z orqali ishontirish, ruhlantirish, haqiqatni tushuntirish, adashishdan qaytarish yoki, aksincha, manipulyatsiya qilish imkoniyati kengaygan sharoitda nutq madaniyati axloqiy-estetik tarbiyaning markaziy masalasiga aylanadi.

Axloqiy-estetik tarbiyaning mazmunini faqat odob-axloq qoidalarini yodlatish yoki go‘zallik haqida umumiy tasavvur berish bilan cheklash mumkin emas. U o‘quvchida hurmat, adolat, mas’uliyat, bag‘rikenglik, hamdardlik, halollik kabi qadriyatlarni ichki e’tiqodga aylantirishni, shu bilan birga go‘zal ifoda, o‘lchov, uyg‘unlik, uslub va estetik didni shakllantirishni talab etadi. Notiqlik madaniyati aynan shu ikki yo‘nalishni birlashtiradi: bir tomondan, u so‘zlovchidan axloqiy mas’uliyat va nutq etikasini talab

qiladi; ikkinchi tomondan, fikrni obrazli, ravon, ta'sirchan va auditoriyaga mos tarzda yetkazish orqali estetik tarbiyani amaliy jarayonga aylantiradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, ta'lim amaliyotida nutqiy faoliyat ko'p hollarda "savol-javob", "matnni o'qish", "yoddan aytish" darajasida qolib ketadi. Bunday yondashuv o'quvchida nutqning axloqiy va estetik mas'uliyatini yetarli darajada shakllantirmaydi. Vaholanki, hayotiy vaziyatda o'quvchi faqat to'g'ri javob berishga emas, balki ziddiyatli holatda o'z fikrini dalil bilan himoya qilishga, qarshi fikrni hurmat bilan tinglashga, haqoratsiz bahs qilishga, jamoa oldida o'zini tuta bilishga, onlayn muhitda esa fikrni mas'uliyat bilan ifoda etishga ehtiyoj sezadi. Shu sababli notiqlik madaniyatini axloqiy-estetik tarbiyaning alohida "bezak" elementi emas, balki uni ishga tushiradigan pedagogik mexanizm sifatida tadqiq etish zarur.

Maqolaning maqsadi o'quvchilarni axloqiy-estetik tarbiyalashda notiqlik madaniyati mexanizmlarining pedagogik ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash, ularni takomillashtirishning mazmun, metod, muloqot ssenariysi, baholash va refleksiya tayangan yo'llarini belgilashdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, axloqiy-estetik tarbiya va notiqlik madaniyati o'rtasidagi ichki bog'liqlikni ochish, nutq etikasi va estetik ifoda mezonlarini aniqlash, dars hamda tarbiyaviy tadbirlarda qo'llanadigan samarali nutqiy janrlar tizimini asoslash, raqamli kommunikatsiya sharoitida nutq odobining yangi vazifalarini tavsiflash maqsad qilib qo'yildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi tizimli, aksiologik, kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan va kommunikativ yondashuvlar uyg'unligiga tayanadi. Tizimli yondashuv notiqlik madaniyatini nutq texnikasi, nutq etikasi, estetik ifoda, dalillash, auditoriya bilan muloqot va refleksiya iborat yaxlit pedagogik tizim sifatida ko'rish imkonini beradi. Aksiologik yondashuv esa har bir nutqiy faoliyat ortida muayyan qadriyat, munosabat va ma'naviy pozitsiya mavjudligini nazarda tutadi. Shu asosda o'quvchining so'zi uning ichki axloqiy qiyofasi bilan bog'liq holda baholanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan notiqlik madaniyati o'quvchining kommunikativ kompetensiyasi, ijtimoiy-emotsional savodxonligi, tanqidiy fikrlashi va madaniy o'zini tuta bilish ko'nikmalari bilan uzviy bog'liq. Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvda esa axloqiy-estetik mazmun tayyor ma'lumot shaklida emas, balki nutqiy harakat orqali o'zlashtiriladi: o'quvchi bahs qiladi, fikr bildiradi, misol keltiradi, tinglaydi, javob qaytaradi, o'z nutqini tahlil qiladi. Kommunikativ yondashuv esa nutqni monologik chiqish bilan cheklamay, dialog, polilog, debat, intervyu, ijtimoiy murojaat, raqamli izoh va jamoaviy muhokama kabi turli formatlarda o'rganishni talab etadi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-pedagogik tahlil, umumlashtirish, modellashtirish, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa, kontent-tahlil va ekspert baholash

metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq deb belgilandi. Notqlik madaniyati darajasini baholash uchun beshta asosiy mezon ajratiladi: nutq etikasi, dalil va mantiq, estetik ifoda, auditoriyaga moslik, refleksiya. Nutq etikasi mezoni o'quvchining hurmat, muloyimlik, haqoratsiz bahs, navbat saqlash va o'zgalar fikrini eshitish madaniyatini ifodalaydi. Dalil va mantiq mezoni fikr izchilligi, tezis-dalil-misol-xulosa tizimi, sabab-oqibat bog'lanishini ko'rsatadi. Estetik ifoda mezoni so'z tanlash, obrazlilik, intonatsiya, pauza, uslub va nutqning ta'sirchanligini qamrab oladi. Auditoriyaga moslik mezoni nutq maqsadi, tinglovchi ehtiyoji va vaziyatga mos muloqot strategiyasini aniqlaydi. Refleksiya mezoni esa o'quvchining o'z nutqini etik va estetik nuqtai nazardan qayta baholash qobiliyatini aks ettiradi.

Metodologik jihatdan muhim masala shundaki, mazkur mezonlar alohida-alohida emas, o'zaro bog'liq holda ishlashi kerak. Masalan, nutq tashqi jihatdan ravon va obrazli bo'lishi mumkin, ammo agar unda manipulyatsiya, haqorat, asossiz hukm yoki boshqani kamsitish mavjud bo'lsa, bunday nutqni axloqiy-estetik jihatdan yetuk deb bo'lmaydi. Aksincha, axloqiy mazmun to'g'ri bo'lsa-yu, ifoda tartibsiz, dalilsiz va auditoriyaga mos bo'lmasa, u tarbiyaviy ta'sir kuchini yo'qotadi. Demak, notqlik madaniyatini takomillashtirishda mazmun, shakl va munosabat birligi asosiy metodologik prinsip sifatida qabul qilinishi lozim.

Adabiyotlar tahlili. Notqlik madaniyatining ilmiy ildizlari qadimgi ritorika an'alariga borib taqaladi. Aristotel ritorikani ishontirish san'ati sifatida talqin qilar ekan, unda mantiq, nutq egasining ishonchli axloqiy qiyofasi va tinglovchi ruhiyatini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Sitseron va Kvintilian merosida ham notiq shaxsi bilim, axloq va ifoda mahorati uyg'unligida qaraladi. Bu qarashlar hozirgi pedagogika uchun ham muhim: o'quvchi nutqi faqat grammatik to'g'rilik bilan emas, balki ma'naviy pozitsiya va estetik ta'sir kuchi bilan baholanishi kerak.

Sharq ma'naviy merosida so'z madaniyati inson kamolotining muhim ko'rsatkichi sifatida talqin qilingan. "Qobusnoma", Alisher Navoiyning axloqiy-ma'rifiy qarashlari, xalq og'zaki ijodi, maqol va hikmatlarda so'zni o'rinli aytish, tinglovchi ko'nglini ranjitmaslik, haqiqatni muloyim va ta'sirchan ifoda etish, behuda va qo'pol nutqdan saqlanish kabi g'oyalar yetakchi o'rin tutadi. Bu meros axloqiy-estetik tarbiyaning milliy asoslarini mustahkamlaydi. Chunki so'zning qadri, nutqning odobi va ifodaning go'zalligi xalq pedagogikasida hamisha bir-biridan ajralmagan.

Zamonaviy pedagogika, psixologiya va lingvodidaktikada nutq madaniyati kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida o'rganiladi. L.S. Vigotskiyning nutq va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi qarashlari, A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasi, M.M. Baxtinning dialogiklik konsepsiyasi o'quvchi nutqini ijtimoiy

munosabatlar tizimida tahlil qilishga asos bo'ladi. Bu yondashuvlarga ko'ra, nutq insonning tashqi ifoda vositasi emas, balki fikrlash, munosabat bildirish, o'zini anglash va jamiyat bilan bog'lanish shaklidir. Shu bois nutqiy tarbiya axloqiy va estetik tarbiyadan ajratilsa, u faqat texnik ko'nikma darajasida qoladi.

O'zbekiston pedagogikasida ham ma'naviy-axloqiy tarbiya, nutq madaniyati, o'quvchi shaxsini ijtimoiy hayotga tayyorlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish masalalari keng yoritilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarda notiqlik madaniyati ko'pincha til o'qitish, adabiyot ta'limi, sahna nutqi yoki omma oldida chiqish texnikasi doirasida ko'rib chiqiladi. Axloqiy-estetik tarbiya bilan uning mexanizm darajasidagi bog'lanishi, ya'ni nutq orqali qadriyatni amalga ko'chirish, estetik ifodani muloqot odobi bilan birlashtirish, baholash va refleksiya orqali o'quvchida ichki nazoratni shakllantirish masalalari hali yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarni axloqiy-estetik tarbiyalashda notiqlik madaniyati beshta asosiy pedagogik mexanizm orqali ta'sir ko'rsatadi.

Birinchi mexanizm - axloqiy-etik mexanizm. U nutq jarayonida hurmat, odob, adolat, haqqoniylik, mas'uliyat, bag'rikenglik va hamdardlik kabi qadriyatlarni amaliy qoidaga aylantiradi. O'quvchi bahsda raqibini kamsitmasdan fikr bildirishni, shaxsga emas, g'oyaga munosabat bildirishni, o'z dalili uchun javobgar bo'lishni va xatosini tan olishni o'rganadi. Bu jarayon axloqiy tarbiyani deklaratsiyadan amaliy xatti-harakatga ko'chiradi.

Ikkinchi mexanizm - estetik-ifodaviy mexanizm. Axloqiy g'oya tinglovchiga quruq va umumiy shaklda emas, ta'sirchan nutqiy shaklda yetkazilganda tarbiyaviy quvvatga ega bo'ladi. Metafora, tashbeh, muqoyasa, maqol, ibratli hikoya, badiiy obraz, intonatsiya va pauza o'quvchining estetik didini rivojlantirish bilan birga axloqiy mazmunni hissiy qabul qilishga yordam beradi. Biroq estetik ifoda sun'iy bezakka aylanmasligi kerak. U fikrning mohiyatini kuchaytirishi, tinglovchida ma'naviy munosabat uyg'otishi va nutqning umumiy maqsadiga xizmat qilishi lozim.

Uchinchi mexanizm - kommunikativ-faoliyat mexanizmi. Notiqlik madaniyati faqat yakka tartibda so'zlashni emas, muloqotni tashkil etish, boshqarish va madaniyatli yakuniga yetkazishni ham nazarda tutadi. Debat, diskussiya, keys-tahlil, rolli o'yin, sud-bahs, ijtimoiy loyiha himoyasi kabi formatlar o'quvchini real ijtimoiy vaziyatlarga tayyorlaydi. Bu formatlarda o'quvchi savol berish, dalil talab qilish, kelishuv nuqtasini topish, ziddiyatni keskinlashtirmaslik, jamoa fikrini hisobga olish kabi amaliy

ko'nikmalarni o'zlashtiradi. Natijada axloqiy-estetik tarbiya muloqot jarayonida jonli tajribaga aylanadi.

To'rtinchi mexanizm - refleksiv-baholash mexanizmi. O'quvchi nutqi faqat o'qituvchi bahosi bilan tugamasligi kerak; u o'z nutqiga qayta nazar tashlashga, "men nimani aytdim?", "qanday aytdim?", "bu so'zim boshqalarga qanday ta'sir qildi?", "mening nutqim axloqiy me'yorga mos bo'ldimi?", "ifodam estetik jihatdan ta'sirchanmi?" kabi savollarga javob berishga o'rganishi zarur. Refleksiya daftari, videotahlil, tengdoshlar fikri, rubrika asosida o'z-o'zini baholash shunday imkoniyat yaratadi. Bu mexanizm o'quvchida ichki nutqiy nazorat va ma'naviy mas'uliyatni shakllantiradi.

Beshinchi mexanizm - raqamli nutq odobi mexanizmi. Hozirgi o'quvchi o'z fikrini faqat sinfda emas, internet muhitida, chatlarda, ijtimoiy tarmoqlarda, onlayn darslarda, videoizohlarda ham bayon etadi. Shuning uchun notiqlik madaniyatini raqamli kommunikatsiyadan ajratib bo'lmaydi. Onlayn muhokamada haqoratsiz yozish, manbaga tayanish, provokatsiyaga berilmaslik, shaxsiy ma'lumotni hurmat qilish, boshqaning fikrini buzib talqin qilmaslik, qisqa va aniq ifoda etish kabi talablar axloqiy-estetik tarbiyaning zamonaviy ko'rinishidir. Raqamli nutq odobi bo'lmagan sharoitda o'quvchining sinfda o'rgangan muloqot madaniyati hayotda barqaror namoyon bo'lmashligi mumkin.

Tahlil jarayonida notiqlik madaniyatini rivojlantirishda uchta asosiy pedagogik shart-sharoit muhimligi aniqlandi.

Birinchisi - xavfsiz va hurmatli muloqot muhitini yaratish. Agar sinfda o'quvchi xatodan qo'rqsa, ustidan kulinishidan xavotirlansa yoki qarshi fikr aytgani uchun jazolansa, notiqlik madaniyati rivojlanmaydi.

Ikkinchisi - o'qituvchining shaxsiy namunasi. Pedagogning o'zi savolga sabr bilan javob berishi, tanqidni odob bilan bildirishi, dalilsiz hukm chiqarmasligi, nutqda estetik me'yorni saqlashi lozim.

Uchinchisi - baholash mezonlarining aniqligi. O'quvchi faqat "yaxshi gapirding" yoki "yomon gapirding" degan umumiy baho emas, balki qaysi jihati kuchli, qaysi jihati takomillashtirilishi kerakligini bilishi zarur.

Dars jarayonida mazkur mexanizmlarni integratsiya qilish bir nechta shaklda amalga oshirilishi mumkin. Ona tili va adabiyot darslarida badiiy matndagi qahramon nutqi, muallif pozitsiyasi, obrazli ifoda vositalari va axloqiy tanlovlar tahlil qilinadi. Tarbiya soatida hayotiy keyslar muhokama qilinib, o'quvchilar qisqa ijtimoiy nutq tayyorlaydi. Tarix, huquq, tabiiy fanlar yoki texnologiya darslarida esa muammoli vaziyatni dalillar asosida himoya qilish, jamoaviy taqdimot qilish, maktab yoki mahalla uchun taklif ishlab

chiqish kabi faoliyatlar tashkil etiladi. Bu yondashuv notiqlik madaniyatini alohida fanga bog‘lab qo‘ymay, uni barcha fanlar uchun umumpedagogik kompetensiyaga aylantiradi.

Sinfдан tashqari ishlar ham notiqlik madaniyatini axloqiy-estetik tarbiya bilan bog‘lashda katta imkoniyatga ega. “Axloqiy debat klubi”, “Ijodiy nutq studiyasi”, “Bir daqiqalik ta’sirchan nutq”, “Kitob qahramonini himoya qilaman”, “Onlayn izoh madaniyati” kabi mashg‘ulotlar o‘quvchining nutqiy faolligini oshiradi. Bunday tadbirlarda asosiy e’tibor g‘olibni aniqlashga emas, nutqning axloqiy va estetik sifatini rivojlantirishga qaratilishi lozim. Aks holda notiqlik musobaqasi tashqi effekt, baland ovoz va sun’iy pafosga aylanib qolishi mumkin.

Ilmiy-metodik jihatdan taklif etilayotgan yondashuvning yangiligi notiqlik madaniyatini axloqiy-estetik tarbiyaning tashqi ifoda vositasi emas, balki uning ichki texnologiyasi sifatida asoslashdadir. Bunda nutq etikasi axloqiy me’yorlarni, estetik ifoda go‘zallik va ta’sirchanlikni, dalillash madaniyati tanqidiy fikrlashni, auditoriyaga moslik ijtimoiy mas’uliyatni, refleksiya esa ichki nazoratni ta’minlaydi. Ushbu elementlar birgalikda ishlaganda o‘quvchida nutqiy kompetensiya bilan birga ma’naviy barqarorlik ham shakllanadi.

Xulosa. O‘quvchilarni axloqiy-estetik tarbiyalashda notiqlik madaniyati mexanizmlarini takomillashtirish hozirgi ta’lim amaliyoti uchun zarur ilmiy-pedagogik vazifadir. Chunki o‘quvchining axloqiy pozitsiyasi, estetik didi va ijtimoiy faolligi ko‘p hollarda uning nutqida, muloqotida, bahsdagi munosabatida va raqamli muhitdagi fikr bildirish madaniyatida namoyon bo‘ladi. Notiqlik madaniyati rivojlangan o‘quvchi faqat ravon so‘zlovchi emas, balki dalil bilan fikrlaydigan, tinglovchini hurmat qiladigan, o‘z so‘zi oqibatini anglaydigan va go‘zal ifoda orqali ma’naviy ta’sir ko‘rsata oladigan shaxs sifatida kamol topadi.

Tadqiqot asosida notiqlik madaniyatining axloqiy-estetik tarbiyadagi asosiy mexanizmlari sifatida axloqiy-etik, estetik-ifodaviy, kommunikativ-faoliyat, refleksiv-baholash va raqamli nutq odobi mexanizmlari ajratildi. Ularning har biri o‘quvchi shaxsini tarbiyalashda alohida vazifa bajaradi, ammo samara faqat ular o‘zaro bog‘langan holda qo‘llanganda yuzaga keladi. Shuning uchun dars va tarbiyaviy tadbirlarda “qadriyat - nutqiy vaziyat - janr - muloqot - refleksiya” modeliga tayanish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR:

1. Aristotle. Rhetoric. Translated by W. Rhys Roberts. – New York: Modern Library, 1954.
2. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2016.

4. Vigotskiy L.S. Myshleniye i rech. – Moskva: Labirint, 1999.
5. Leontyev A.A. Psixologiya obshcheniya. – Moskva: Smysl, 1997.
6. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.